

ERDÉLYI JÁNOS IFJÚKORI TÖRTÉNELMI DRÁMÁJA

A KÉT KIRÁLYNÉ

Erdélyi János drámaírói munkásságát kevésbé tartja számon a szakirodalom. Ez irányú tevékenységét homályba borította a nagy hatású életmű egyéb alkotásainak irodalomtörténeti súlya.

Erdélyi három drámát írt. Színpadra csak egy került belőlük és nyomtatásban is csak ez látott napvilágot. (*A velencei hölgy*. 1851.)¹

Két másik színműve, *A két királyné* (1837) és *Nápolyi Endre* (1840?) kéziratban maradt.² Bayer József még elveszett kéziratként említi őket, csupán a húsz évvel később keletkezett *Velencei hölgyről* ejt szót.³ Az első és egyben mindaddig egyetlen behatóbb ismertetésüket Gulyás József végezte el az 1917-ben megjelent tanulmányában,⁴ az ő megállapításait vette át a továbbiakban a szakirodalom.⁵ Gulyás József érdeme, hogy a két ifjúkori drámát kiemelte a feledés homályából és számos helytálló megállapításával megvetette a további kutatás

¹ Nyomtatásban megjelent 1851-ben. — Előadták 1852. ápr. 26. BAYER JÓZSEF: *A magyar drámairodalom története* — 1897. II. 235–36. — SCHÖPFLIN A. *Színművészeti Lexikona* két színműfordítását is megemlíti.

² Mindkettőt a T. ERDÉLYI ILONA birtokában lévő *Erdélyi Tár* (Erdélyi János kéziratok hagyatéka) őrzi.

³ BAYER J. i. m. II. 235–36.

⁴ GULYÁS J.: *Erdélyi János két kéziratban levő drámája* — Sárospatak, 1917.

⁵ SCHÖNER MAGDA: *Erdélyi János élete és művei* 1931. 39–40. Az Erdélyi Jánossal foglalkozó tanulmányok nem is említik a színműveket, vagy pedig csak futólag emlékeznek meg róluk, vö. SÓTÉR ISTVÁN: *Erdélyi János* (1814–1868). *A Magyar Irodalom Története* 1772-től 1848-ig. III. köt. 649. *Erdélyi János válogatott művei*. Bp. 1961. MKI. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: LUKÁCSY SÁNDOR, WÉBER ANTAL bevezető tanulmányával. T. ERDÉLYI ILONA számos értékes adatot tár fel *A két királyné* c. dráma keletkezését illetően, de értékelésével az adott keretek között természetesen nem foglalkozik bővebben. *Erdélyi János levelezése I–II*. Bp. 1960–1962. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: T. ERDÉLYI ILONA. — A magyar irodalomtörténet forrásai (Fontes ad historiam literariam Hungariae) sorozat II–III. köt. — A színműre vonatkozó, a továbbiakban többször idézett levelek és jegyzetek a levelezés I. kötetében. Bp. 1960. Fontes II. — A továbbiakban Fontes II. *A két királyné* c. dráma keletkezésére vonatkozóan I. még MINAY LAJOS: *Erdélyi János*. Bp. 1914. 16. Ő azt állítja, hogy 1838-ban írta, holott a kéziraatra maga Erdélyi vezette rá az 1837-es évszámot. (Erdélyi Tár 24. köt.) Valóban 1838-ban jelenik meg az első újsághír a műről. Figyelmező 1838. I. 169. „Erdélyi most végzi be 5 felvonásos történelmi tragédiáját: *A' Két Királyné*.” Erdélyi színműveire vonatkozóan I. még I. K. 1914. 380.

alapját, de eszmei-esztétikai értékelése véleményünk szerint messze-menő revízióra szorul.

Jelen tanulmány nem vállalkozhat arra, hogy értékelje Erdélyi teljes drámaírói munkásságát, csupán első ifjúkori drámájának méltóbb helyre állításával kívánja jelezni, hogy van még törleszteni valónk a drámaíró Erdélyivel kapcsolatban. A drámára véletlen körülmény hívta fel figyelmünket. A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának egyik egylapos kéziratán⁶ ez olvasható:

Mutatványtöredék.

Kéziratban lévő „Két Királyné” című szomorújátékából.

(A lap Erdélyi J. autograph kézírata.)

A néhány sorból áradó drámai feszültség, a tiszta zengésű jambusok szépsége keltette fel érdeklődésünket, hogy az egész művel megismerkedjünk⁷ és nyomon kövessük sorsát is.

Erdélyi János nemrégien feltárt levelezéséből tudunk meg egyet-mást a dráma keletkezéséről és kortársai vélekedéséről is.⁸ A drámát Erdélyi János Berzetén írta 1837-ben.⁹ Levelezéséből kiviláglik, hogy a tőle megszokott rendkívüli szerénységgel és önmagával szemben támasztott páratlan igényességgel, de mindazonáltal nagy reményekkel bocsátotta útjára.

„Drámám kész... jó lesz-e, méltó-e, kiállja-e továbbra is a censurát, mit egyáltalán nem tartottam szem előtt minden szigorúsága mellett is” — írta 1837. november 6-án barátjának, Kazinczy Gábornak Rozsnyóról.¹⁰

⁶ A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára. Darnay gyűjtemény. 17.007.—D.

⁷ *Erdélyi Tár* 24. kötet. Ezúton mondok köszönetet T. ERDÉLYI ILONÁNAK, amiért a birtokában lévő kéziratot rendelkezésemre bocsátotta és tanácsaival segítette munkámat.

⁸ Fontes II. és CSORBA ZOLTÁN: *Erdélyi János levelei Kazinczy Gáborhoz* — ItK, 1967. 652.

⁹ *Erdélyi Tár* 24. kötet. „A' két királyné Szomorújáték öt felvonásban írta Erdélyi János, 1837.” A második lapon a személyek, a helyszín és a történes idejének (1386–87) ismertetésén kívül még „1837 November hó 13 d.” bejegyzés olvasható. Ez a dátum úgylátszik a másolás befejezését jelenti, mert egy héttel korábban, november 6-án már ezt írja Rozsnyóról Kazinczy Gábornak: „Drámám kész: 85 lapot le is tisztáztam már, de szorgos foglalatosságaim akadályoznak egynehány, még talán 25 lap megírásában.” November 13-án pedig ezt írja Berzétéről: „Levelemben érintettem drámámat is — kész és 105—110 lap leend nyomtatásban.” CSORBA Z. i. m.: IV. sz. és V. sz. levél. 656. és 658. l. — Erdélyi 1838-ban jelentősen átdolgozhatta művét. November 2-án ezt írja: „Az én királynőim pedig ugyancsak megváltoztak; lehetetlen majd rájuk ismerned, ha többször, és nem csak egyszer olvastad volna is.” — E. J. — K. G.-nak Pest, 1838. nov. 2. — CSORBA Z.: i. m. 663. X. A kéziratban több felvonás (II–V.) kétféle szöveggel, A. és B. szöveggel van meg. Gulyás szerint az A. szöveg a B.-nek rövidített, átszerkesztett változata lehet; (GULYÁS J.: i. m. 5–6.)

¹⁰ CSORBA Z.: i. m. 656. IV. sz. levél. — A következő levélben is latolgatja műve értékét: „Milly mértéket ütend meg gyermekem nem tudom...” Uo.: 658. V. sz. levél. — A levelek tanúsága szerint 1837 őszén felkúldott egy mutatványt Bajzának, aki

1838 elején felküldhette előadás reményében Egressynek.¹¹ A drámabíráló bizottság úgy látszik elutasíthatta,¹² de hogy ez a véleményezés nem lehetett egyhangú, arra éppen a bizottság egyik tagjának, a korszak legkiválóbb színházi szakemberének, Egressy Gábornak leveléből következtethetünk.

„Édes Erdélyim, az én ítéletem *Két Királynéd* iránt sohasem fog változni, mert a mellett, hogy nekem az effélékben már csalhatatlan tapintatom van, azt ledönthetetlenül motiválni is tudom; igaz, hogy drámád igenis történelmi, de embereid mégis szükségképpen mozgó, belső s külsőleg cselekvő emberek, s nem Marionett bábok — Szigligeti félek, melyeken a mechanicus kezét minden lépten észre lehet vethetni.”¹³

Úgy tűnik Kazinczy Gábor is nagyra tarthatta. Egy ízben egyenesen felmagasztalja a darabot: „Mit csinál a „Két Királynő”[!]. Shakespearei mű az a Marót bán s Vachott Imre hercegi silány-ságaihoz . . .”¹⁴

Talán nem véletlen, hogy Egressy, a magyar Shakespeare-kultusz úttörője, a húsz éve mellőzött *Bánk bán* életrekelője,¹⁵ Erdélyi történelmi alakjainak életszerűségéről szólva lényegében a mű realizmusára figyel fel. Amikor ő Szigligeti, Kazinczy pedig Vachott fölébe helyezi és Shakespeare-rel hozza kapcsolatba Erdélyi drámáját, mindketten alapvetően helyes úton járnak, mert Erdélyi valóban elkerülte kora vadromantikus túlzásait, és biztos ösztönnel kapcsolódott a magyar romantika nemesebb inspirációjához, a realizmust előkészítő hagyományhoz,¹⁶ a húsz esztendővel korábban született nagy példaképhez, a *Bánk bán*hoz. Ennek előadását kitörő lelkesedéssel fogadja, és már ekkor (1839-ben!) szinte elsőként jelöli ki irodalom-

visszaadta. K. G. — E. J.-nek (Pest, 1837. okt. 13.; Fontes II. 20. XII.) — Erdélyi válaszában is szó van róla. Berzété, 1837. nov. 13. (CSORBA Z.: i. m. 658.) — 1838 elején Kazinczy már az egész dráma kéziratát várja Pestre. Fontes II. 29–30. XX.

¹¹ „Drámáddal mint sajátoddal teheted mi tetszik, de még Feketéné! van tisztáznai, ma készen lesz . . .” írja Egressy Gábor Erdélyinek Pestről (feltehetőleg 1838 elején). Fontes II. 30. XXI.

¹² Az aktának nem sikerült még nyomára akadnoin. Eddig csak másik, valószínűleg későbbi drámájának, a *Nápolyi Endrének* hasonló sorsáról tudunk. — PURÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: *A drámabíráló bizottság* — ITK. 1939.

¹³ E. G. — E. J.-nak (Pest 1838 eleje) Fontes II. 30. XXI.

¹⁴ K. G. — E. J.-nak (Berettő 1838. okt. 16.) Fontes II. 50. XXXII. Erdélyi Ilona nyilván jogosan tulajdonítja Kazinczy túlzó hajlamának ezt a „shakespeare”-i jelzőt (Fontes II. 379.), de volt azért — mint látni fogjuk — igazság is a megállapításában.

¹⁵ Egressy Gábor 1834-ben Kolozsvárott jutalomjátékkául választotta a *Bánk bán*t. (Honművész, 1834. 78. sz. 621.) — Budán 1835-ben adták először. (Honművész 1835. I. f. é. 19. sz. 146.)

¹⁶ Vö. HORVÁTH KÁROLY: *A klasszikából a romantikába*. (A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében) Bp. 1968 51. SÖTÉR ISTVÁN: *Bánk tündéri láncai* — Kritika 1971/5. sz. 3.

történeti helyét.¹⁷ Ezt írja Kazinczynak: „Bánk bánt Egressy Gábor jutalmára hozták színpadra (inkább hozá Gábor maga) s furorét csinált . . . Vachott Imre mindenesetre sokat mond róla, de csak dicsé-
rőleg, nem megmutatólag, ahhoz külön ember kellene. És Bánk bán szerzőjét ki ösmeri? a literaria historica? Ha úgy volna! Shakes-
pearehez olly közel senki sem fogott járni, mert ő 19 éves korában írta. Katona József életéről adatokat gyűjtök.”¹⁸ Shakespeare és Kato-
na, e két nagy példakép nyomán indult el Erdélyi.

A *Bánk bán* hatása kétségkívül érezhető drámáján. Gulyás József meggyőzően idéz néhány párhuzamos jelenetet és dialógust. De szerintünk a hatás ennél mélyebben, a formai jegyeken, motívumokon, egyes karaktereken túlmenően abban a mély lelki rokonságban rejlik, amely első drámája megírásakor megővta Erdélyit kora divatos túlzásaitól.

A *Két Királyné* cselekménye egészében véve tömör és célratörő, ebben a dramaturgiailag világosan felépített szerkezetben nincsen hely s romantikus német rémdrámákból származó öncélú borzalmakra, érzelgősségre, fellengzősségre és titokzatosságra, valamint a „másodlagos romantika” egyéb divatos rekvizitumaira, amelyekből hemzsegett a korabeli színpad. Realisztikus és erőteljes Erdélyi drámájának nyelve is, Vörösmarty költészetén csiszolódott és Katonától tanult drámaiságot.

„Katona nyelve: beszédben megnyilatkozó, beszéd által magát értető cselekvény. Vörösmartyé: a cselekvény lírai értékelése.” — mondja Horváth János.¹⁹ Erdélyi Katona nyomán halad, de hatott rá Vörösmarty emelkedett dikciója is.

★

A színmű tartalma röviden a következő:

(I. felvonás)

A történet időpontja 1386—87.

Nagy Lajos halála után kiskorú leánya, Anjou Mária helyett anyja, Erzsébet uralkodik. Az oligarchák, az ún. „nápolyi párt” által behívott ellenkirályt, Durazzói (kis) Károlyt a királyné hívei meggyilkolták. Ezen előzmények után indul a dráma.

¹⁷ Az Athenaeum 1839. (I. f. é. 418.) március 31. számában jelent meg Vörösmarty ismert bírálata a *Bánk bán* március 23-i előadásáról. „Sok tekintetben hiányos s' némileg vad, de erővel teljes színmű. Legkevésbé sikerült Bánk bán' karaktere . . .” — Erdélyi kitűnő megjegyzései ugyanerre az előadásra vonatkoznak.

¹⁸ E. J. — K. G.-nak Pest, 1839. márc. 28. — CSORBA Z.: I. m. 666. XIII.

¹⁹ HORVÁTH JÁNOS: *Vörösmarty drámái*. Bp. 1969. 33—34.

A Horváth köré csoportosult oligarchák pártja gyűlést tart. Gyászolják az orvul meggyilkolt királyt és láznak a megalázónak tartott nőuralom ellen. Főként Gara nádor zarnok önkénye sérti nemesi büszkeségüket. A személyi gyűlölethez, a féltékenység indulataihoz és hatalomvágyhoz jogos hazafiúi aggodalom járul; féltik a nemesség alkotmányos jogait, szabadságát, vesztélyben látják a haza sorsát. Uralkodásra alkalmatlannak tartják Mária férjét, a könnyelmű Zsigmondot. Lázadást terveznek. Új királyt keresnek. Zsigmond helyébe a tarenti herceget szemelték ki Mária férjének és uralkodónak.

(II. felvonás)

Budán Erzsébet tanácsot tart, hogy Károly halála után most ellenfeleivel leszámolva végleg megszilárdítsa hatalmát. A főurak hűséget esküsznek Nagy Lajos leányának és özvegyének. Ekkor hozza a lázadás hírért Komar, a tarenti herceg személyes ellensége. Erzsébet kíméletlen megtorlásra készül. Féktelen dühében eltépi Horváth hitlevelét. Mária békét óhajt. Gara nádor hirtelen támad elhatározással a két királyné személyes megjelenésével akarja elcsitítani a lázadást. Mária retteg a vakmerő lépéstől, de anyja akaratával szemben védtelen. Mindig is nélküle döntöttek sorsáról. Férje Zsigmond, akit nem ő választott és sohasem szeretett, elfutott az országból és magára hagyta. Az ifjú Gara Miklóssal való szerelmének útját állja a rang. — Erzsébet kényszerítő parancsára nyomban útnak indulnak.

(III. felvonás)

Nógrád várában. Horváth az erdőben rajtaütött a csekély kisérettel érkező asszonyokon. A nádort és Forgáchot megölték, a két királynét rabságba hurcolták. Egyedül az ifjú Garának sikerült menekülnie. — Erzsébet titkos légyottra hívja a tarenti herceget, mert meghódításától szabadulást remél. De a herceg Mária szerelmét akarja megszerezni, ha kell alattomosan, erőszakkal is. Komar a tarenti (feleségének csábítója!) iránti gyűlölettel vezérelve Mária védelmére a várba csempészi Gara Miklóst. A fogoly királynékkal való találkozás megbánásra készíti volt hívüket, Radvánt.

(IV. felvonás)

Mit kezdünk; idő múlik halad,
Féléve mindig egy helyben vagyunk, . . .
A királynék foglyok, de sorsuk eldöntetlen.
Még mindig nincs király? Ki lesz már a király? . . .

Horváth párthívének, a bölcs öreg Szorognak e jellemző szavaival indul a negyedik felvonás. — Döntést kell hozni. Törvényt ülnek a két királyné felett; kényszeríteni akarják Máriát, hogy a tarenti herceghez menjen feleségül. Mária nem hajlandó rá, még anyjával is szembeszáll. Amikor magára marad, a tarenti titkon rátör. Gara Miklós ekkor megöli a herceget. — Jön a hír, hogy Zsigmond nagy sereggel közeledik; a béke feltétele a királynék kiszabadítása. Szorog elfogadná, de Horváth híveinek elpártolása és tábora felbomlása ellenére is a harc mellett dönt.

(V. felvonás)

A sereg megérkezik a vár alá. Gara megadásra szólítja fel Horváthot és békét ajánl. Horváth elutasítja. Komar a királynék megmentésén fáradozik. Horváth híveinek utolsó töredékével felkészül a végső harcra. Amikor nem tarthatja magát tovább, a menekülés végső percében leszúrja Erzsébet királynét.

Dramaturgia; eszmeiség; a politikai-erkölcsi konfliktus; a jellemek

*Történelmi téma és reformkori problematika;
a szemben álló erők jogi-erkölcsi alapja; a dráma szerkezete*

A dráma konfliktusa, a központi hatalom és a feudális anarchia összecsapása történelmi tény. Két kimagasló egyéniség: Róbert Károly (1308—1342) és fia, Nagy Lajos (1342—1382) ideiglenesen inegfékeztek a feudális anarchiát, de ez Nagy Lajos halála után, fiú örökös híján még fokozottabb erővel robbant ki. A színműben két párt (a királynék pártja és Horváth pártja, az ún. „nápolyi párt”) összecsapása Erzsébet királyné és Horváth jellemén keresztül bontakozik ki, és következetesen vezet az elkerülhetetlen, elborzasztva felemelő tragikus végkifejlethez. A shakespeare-i példakép sem külsőségekben, hanem éppen a megközelítés módjában észlelhető. „Romlás, összeomlás . . . minden nagyság könnyörtelen pusztulása, valami bűn, hiba vagy csak túlzás révén” — ez Gyergyai Albert szerint „a shakespeare-i tragédiák . . . állandó légköre.”²⁰

Ezekon a principiumokon alapul Erdélyi hőseinek bukása. Mindketten jogosnak vélt céljaikért való harcban áthágták az erkölcsi és társadalmi rend korlátait, amely csak bukásuk, bűnhődésük után állhat újra helyre. A két szembenálló erő vezére, Erzsébet és Horváth

²⁰ GYERGYAI A.: *Világirodalom*. (Középkor.) ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Kar. (kézirat.) Bp. 1955. 62.

eredetileg társadalmi és egyéni igazság hordozója, de a végletesség, a féktelenség bűnbe sodorja őket. A dráma során a két fél nemcsak az erő, hanem a jog fegyverével is mérkőzik egymással, és az író shakespeare-i tárgyilagossággal szemléli harcukat, osztja el a fényt és az árnyat a két tábor között.

Erdélyinck kétségtelenül volt érzéke a tragikum iránt. A témát — a shakespeare-i színpadra kívánckozó vérzivataros történelmi korszakot — a múlt század húszas-negyvenes éve között többen is feldolgozták, és így mód nyílik az összehasonlításra is. (Vörösmarty: *Zsigmond*, 1823;²¹ Czákó Zsigmond: *János lovag*, 1847;²² és Madách: *Mária királynő*, feltehetően a negyvenes évek elején keletkezett.²³) Forrásuk valószínűleg nagyjából azonos lehetett: Fessler, Túróczi és talán még több akkoriban közismert szerző műve is.²⁴ A hasonló forrásból táplálkozó drámák közül Erdélyi ragadta meg legjobban a drámai csomópontot azzal, hogy hosszú történelmi folyamatból a végső összecsapás köré sűrítette a cselekményt.

Czákó Zsigmond hasonló témájú *János lovag* c. drámáját közvetlenül Kis Károly koronázása után indítja. A tragédia gyökerei valóban ehhez az első hitszegéshez nyúlnak vissza, amellyel Károly jótevőjének, Nagy Lajosnak tett esküjét megszegve, megfosztja Lajos leányát, Máriát a magyar tróntól. A nép, amely előzőleg a nápolyi párt, a Horváthok felbújtására zajosan üdvözölte a „nő király” helyett érkező Durazzói Károlyt, most, amikor ez göggjével megalázza Nagy Lajos özvegyét és árváját, szembefordul a bitorlóval. Károly így már koronázása pillanatában elveszti erkölcsi talaját, és a nép baljóslatú természeti jelekből sejtje meg előre közeli bukását és szörnyű halálát, amellyel Erzsébet majd megtorolja a hitszegést.

Madách Imre *Mária királynéjában* még korábbi, közvetlenül Mária megkoronáztatása után, Durazzói Károlynak a magyar trónra

²¹ Vörösmarty összegyűjtött művei VIII. kötet. — Újabbán VM Összes drámai művei. Bp. 1955. 127. *Zsigmond*, színjáték öt felvonásban 1823.

²² CZÁKÓ ZS.: *János lovag*. Szomorújáték öt felvonásban. — Cz. Zs. Ö. M. Sajtó alá rendezte FERENCZY I. II. k. 151. — Előadták 1848. márc. 13. (BAYER J.: M. D. T. I. 481–83.) — Kézirata 1847-ből. VÖ. VÉRTESSY JENŐ: *A magyar romantikus dráma* — Bp. 1913. 185.

²³ Eredeti kézírata elveszett. Javított szövege 1855-ből való VOINOVICH szerint a dráma 1843 körül keletkezett. VOINOVICH G.: *Madách fiatalkori négy színművéről* — Bp.-i szemle. 137. k. (1909.) 188. — VÖ. CSÁSZÁR ELEMÉR: *Shakespeare és a magyar költészet* — Bp. 1917. 186–87. — *Madách Imre Összes művei*. Bp. 1942. Sajtó alá rendezte HALÁSZ GÁBOR. I. 219. (*Mária királynő*, Dráma öt felvonásban.)

²⁴ FESSLER J. A.: *Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen* — Leipzig, 1816. Vierter Teil. 2 Bd. 3–77. — THÚRÓCZI JÁNOS: *Magyar Krónika*; újabbán Bp. 1957. 46–72. Ihlető lehetett még IGAZ SÁMUEL: *Mária Magyarország királynéja* c. történeti raiza is. (Hébé zsebk. Pest, 1823. 302.) Ebben a szerző felsorolja műve forrásait, amelyeket Erdélyi szintén ismerhetett.

való meghívásával indítja el a cselekményt. Károly habozik, hogy megszegheti-e esküjét? De végül is győz a becsvágy, és feleségének sötét sejtelmeci sem tudják visszatartani a végzetes magyarországi úttól. Innen bontakozik ki a dráma egészen Erzsébet meggyilkolásáig.

Ezzel szemben Erdélyi János közvetlenül Kis Károly megöletése után, a kétoldalról elkövetett bűnök, hitszegések és gyilkosságokkal terhes történelmi helyzetből, az elkerülhetetlen összecsapást megelőző feszült pillanatban indítja el a drámát.

A gőgös, zsarnok Erzsébet királynét ekkor már nem óvja Nagy Lajos védtelen özvegyének glóriája, sőt gyilkosság terheli lelkiismeretét, és e bűn súlya áthárul ifjú leányára, Máriára is, aki a tudta nélkül elkövetett gyilkosság árán kerül vissza a trónra. Velük szemben áll Horváth és pártja. A zsarnokság elleni nemes lázadás, a nemzet jövőjéért való hazafiúi aggodalom, megalázottság és bosszúvágy vad indulatai halmozódnak robbanásra készen Horváth táborában. A szembenálló erők közötti feszültség tetőfokán indított cselekmény sokkalta drámaibb, mint az előzményeket krónikás hitelességgel bemutató másik két darab. Erdélyi ezzel a szerkesztéssel a dramaturgia hagyományainak a klasszikus görög tragédiák óta követett nyomdokain halad. A történelmi előzményeket a néző a szereplők szájából hallja meg, amikor ezek tetteik igazolásaként a korábban történetekre apellálnak.

Erdélyi már az exozícióban a dráma és egyben a reformkor egyik legizgatóbb kérdésére összpontosítja az erőt: mikor és meddig jogos az alkotmányértő zsarnok uralkodó ellen való lázadás? Megkövetelheti-e a hon érdeke a királygyilkosságot? A probléma végső megoldását (a harmincas évek derekán természetszerűleg) az alkotmányos királyságtól várja. De az emberi méltóságot, a nemzeti érzületet megalázó önkény ellen való lázadást szükségszerűnek, jogosnak tartja, még akkor is, ha a végletesség okozta túlhajtások és bűnök kényszerűen bukásba sodorják. A drámában a tragikus összecsapás során mindkét fél kölcsönösen elpusztítja egymást.

Az író a két tábor között feszülő ellentéteken keresztül szinte önmagával vitázva bontja ki a politikai-erkölcsi problémát. A két táboron belül is ellentétek dúlnak; a vezetők cselekedetét saját híveik is vitatják. A pártütők már cleve nem ítélik meg egységesen a királynék bűnösségét. Csak Gara nádor iránti gyűlöletükben egységesekek, a királynékat általában csak gyengéknek tartják. Máriában ezenfelül Nagy Lajos leányát, a törvényes királyt is tisztelik. Gara és Forgách megöletésével a lázadók bosszúja jobbára kielégül, a királynék hosszsan tartó rabsága és bántalmazása pedig egyre fokozódó bomlást idéz elő Horváth táborában, és ő engesztelhetetlenségében magára marad. A lázadás erkölcsi alapját és a közfelfogás mércéjét az agg nemes, Szorog magatartásában foglalmazza meg az író.

Kitűnő az alak exponálása:

Horváth:

Nyújtsd jobbod' a' barátság'
Örök jeléül, s' én büszkélkedem,
Ha ősz Szorog barátjának nevez.

Szorog: (kezét visszarántva)

Horváthnak én barátja nem vagyok,
De a közügynek, mellyet ő vezet;
S ezt keblemen nagy hűven hordozom.

(I. felv. 1. jel.)

Harcba száll, mert a nádor „önkénnyel rontja meg... András király szabadságlevelét” az Aranybullában foglalt alkotmányos jogokat. Erzsébet megbüntetését helyeselte, de méltatlannak tartja a hosszú fogságot és kínoztatást. Nem tűri az alantas módszert és elhagyja Horváthot. Az ő ítélete döbbeneti rá végképp Erzsébetet saját bűnösségére. (IV. felv. 5. jel.)

Erzsébet:

Elösmeri ártatlanságomat?

Szorog:

Soha mig élek el nem ismerem;
De azt igen, hogy hosszú kinezés
Embertelen vadság, s gyalázatos;
S én e gyalázattól megborzadok.

.....

Kegyedet királyné! a' megtámadás,
Az elfogás után kellett vala
Büntetni rögtön, rossz uralkodóknak
Nagy például, s' nem ronda kinhelyen, hol
Szenvedés a' cél: de villanó
Hóhércsapás alatt...

.....

Az én szavammal már régen nem él.
Féktelenül uralkodott vala,

Megdöbbenetlen volt asszony szive,
 Garában a' bünt és gyalázatot
 Ölelte, és a' hon' vérét szívá.
 Boldog lehet miattam asszonyom!
 De él mig él a lélekösmeret. —
 Forduljon istenhez, mig van mikor.
 (Erzsébet leverten eltávozik.)

A Szorog és Horváth között kibontakozó ellentét, útjaik elválása a dráma másik fordulópontja, amely megpecsételi Horváth magáramaradását. Ez a jelenet, amelyben Szorog hasztalan tanácsolja Horváthnak, hogy bocsássa szabadon a királynékat, a realiztikus színpadi nyelv jellegzetes példája:

Horváth:

Esküvel pecsételen.
 El nem viszik büntetlen vétköket;
 'S feltörhetetlen a' pecsét. Előbb
 Szakadnak öszve ég föld, és romokban
 Temetkezem, mint szómat máslatnám.
 Nem kell tanácsod nagyszájú öreg,
 Pusztulj előlem, vagy nem ismered
 Többé a' had törvényét, melly halált
 Parancsol eskübontónak fejére.

Szorog (menve)

Meggondolád-e é goromba szót? (el.)
 (IV. felv. 7. jel. kézirat 82. l.)

Szorog szájából hangzik majd el a tragédia alapjának költői megfogalmazása:

..... Egy hazát
 Egy nemzetet pusztit öngyermeke
 (V. felv. 6. jel.)

De a katasztrófát már nem tudja meggátolni; Horváth feltartóztat-hatatlanul rohan végzete felé; tovább folytatja a kilátástalanná vált harcot, amely véres brutalitásával most már gátolja a nemzet által óhajtott békés kibontakozást.

Szorog:

Horváthot én utamra nem viszem,
 Utára ő nem engemet, — Hazám!
 (V. felv. 9. jel.)

A két királyné táborát is belső ellentétek feszítik. Harcuk erkölcsi alapja, hogy Mária Nagy Lajos örököse, akit eredetileg valóban a nemzet akarata emelt a trónra és bízta meg anyját, a nagy király özvegyét, leánya kiskorúsága idején való kormányzással. Erzsébet vétke viszont, hogy a trón védelmében orgyilkossághoz folyamodott és zsarnokságával kirobbantotta a lázadást. Íme a döntő mozzanat, amikor eltépi Horváth hitlevelét, dinamikusan realiztikus megfogalmazása:

Itt van! törvényeik
 Röpüljenek szellőbe! Szolga ország
 És népe rab legyen. Mit őscik
 Szerzetenek, birják; de sarczosan
 Adózzanak; joguk, polgári jog
 Nem lesz, de hóhéromnak pallósa
 Függend a' meghasonlott nép fölött
 (II. felv. 4. jel.)

E pártban a jogos harc erkölcsi mértéke Mária állásfoglalásában ölt testet:

Kössünk frigyet szomszéd hatalmasokkal,
 Törvény szerint térítsük rendre őket,
 Anyám! ha nem tetszik javaslatom
 Horváth honát, a' pártosok védhelyét,
 Engedd szabaddá lenni, a Magyarótól
 Függetlenül
 (II. felv. 4. jel.)

Irtózva utasít el minden erőszakot, inkább lemondana a koronáról semmint vállalja az ennek védelmében elkövetendő bűnöket:

(Anyjához). Miért hányod szememre:
 Hogy értem olly szörnyűket mersz? ha így,
 Esküdd le a szülőtermészetet,

Mást boldogits, ne tenszülöttedet,
 És tedd fejem' diszét nem érő
 Másnak fejére, a ki óriásként
 Tapod le mindent; csak nyugalmamat
 Hozd vissza, elleszek királyi rang
 Szerencse nélkül, a póremberek'
 Sorsába hullok
 (II. felv. 4. jel.)

De míg a dráma elején nincs ereje feltartóztatni az eseményeket és meghajlik anyja akarata előtt, addig a későbbiek során jelleme megszilárdul és amikor a lázadók válaszút elé állítják:

. Trónnal a tarenti
 Herczeg, vagy az nélkül, Zsigmond között,
 Tetszése szerént,
 (IV. felv. 1. jel.)

és Erzsébet a tarentihez kényszerítené, már nyíltan szembeszáll vele és saját útját járó felnőtt leány áll előttünk:

Anyám! reád többé nem hallgatok
 Nem senki szentre: most levetkezem
 A' gyermekengedélyt 's saját szívem'
 Sugalmat, enkeblem határzatát
 Tekintem Evangyeliom gyanánt
 Örökre.
 (IV. felv. 2. jel. 69. l.)

Nem kell szabadság!
 Inkább vesszem ma tömlöcz fenekén
 Mint szabadon vesződjem holtomig!
 (IV. felv. 2. jel. kézír. 71. l.)

Horváthhoz hasonlóan Erzsébet is magára marad tehát, minden emberi gátat áttörő, végtelen harcában; összeomlik, amikor rádöbben, hogy eljátszotta a nemzet bizalmát. Szeretne még élni, hogy újra kezdhesse életét, de a várva várt szabadságot már csak a büntetlen Mária érheti meg.

A költői igazságszolgáltatás és a nép szerepe. — A főhős tragikuma

Erdélyi drámája következetesen végigvezeti a költői igazságszolgáltatást. Még az eredetileg igaz cél sem szentesíti az cszközt, a gazságok elbuknak a történelem és a nép ítélőszéke előtt. A nép személyesen ugyan alig jelenik meg a drámában, mégis állandóan ott érezzük jelenlétét az erkölcsi közfelfogásban. A népre, a nemzetre apellál a harc során mindkét szembenálló fél, az ő ítélete képviseli a megsértett társadalmi-erkölcsi világrendet, amely a vétkesek tragikus elbukása után katartikus erővel áll helyre a dráma végkifejletében.

Erzsébet eleinte még igazságtalannak érzi a felé áradó ellenszenvet:

A' feldühült nép örvend bukásomon,
Mert véli: eltörének lánczai
A' szolgaságnak — és csalakszik.
Van a' világnak egy kisértete,
Melly népet áld, ver, éltet és tipor,
A' bűnnek átok, rénynek élvezet,
'S ez — a' szabadság! Ennck szent neve
megpendül ám, mindenki' ajkain,
De csak nevét kongatják, pengetik
'S lelkek reá visszhangban nem felel,
Azt vélitek: ha én már rab vagyok,
Iगतok cltört? el mint rossz bútor
Uj jó, erős, helyébe: ércziga.

(III. felv. 1. jcl. kézír. 46. l.)

Csak később lassan érik benne a felismerés, hogy saját bűnei hullanak vissza reá.

(A szabadságról szóló elmélkedés igazság szerint nemigen illik a 14. századbeli zsarnok uralkodónő szájába. Inkább úgy tűnik, mintha saját kételyeinek adna hangot az író. A politikai cselekvésbe vetett bizalom és kétely kettősségének egyidcjú jelenléte számos más helyen is tetten érhető a darabban. Talán korai jelzései annak a fordulatnak, amely Erdélyi Ilona megállapítása szerint a negyvenes években már a politikából való kiábrándulásig jutott el.²⁵)

Erzsébetben a katarzis, bűnösségének felismerése akkor megy végbe, amikor ismét felé fordul a nép irgalmassága, és Komár mondja ki a dráma egyik legszebb gondolatát:

²⁵ T. ERDÉLYI ILONA: *Irodalom és közönség a reformkorban*. Bp. 1970. 45–46.

..... Királyi nő!
 Imádd a' nemzetet, melly fölbuzog
 És küld erőt, érted halálra kész —

de Erzsébet már méltatlannak érzi magát a nemzet bizalmára:

Nem! el vagyok felejtve mindenütt;
 El kell felejtetnem; nincs méltalom
 Számomra, nincs a honban érdemem, —
 Ez fáj; de lángban fáj, hogy nem tudok
 Hálálni, mert késő, nem az valék
 Kit várt az ország Nagy Lajos nejéből.
 Többé ne lássam a' magyar hazát,
 Mert meghasad szívem, szemem kícg,
 Arczomra szégyen pirját égeti
 A' lélek, a' legbensőbb fájdalom.

(V. fclv. 4. jel. kézír. 92. l.)

A másik tábor vezetői, a lázadó oligarchák, már eleve lebecsülik, nem tartják számottevő tényezőnek a nép erkölcsi ítéletét. — A népről szóló vita eszmei tartalma és költői megfogalmazása egyaránt figyelmet érdemel:

Radván (Palisznyához):

Felelsz-e, hogy Forgách, Bubck, Gara
 Viszik csak a' királyi nők ügyét?
 Emlékszel Fehérvárnak innepén?
 A' két királyné önlő könnyein
 Egyszerre mint átváltozott a' nép,
 Hogy csak kevés kiáltá *tetsziket*
 Károlyra; és nem közzaj és öröm
 Kisérte előbb egyház felé?
 Budán a' két királynétátkozák,
 A' nép keresztet hányt nyomára is.
 Még is valának újra hivei.
 Gondolt meg, a' nép szellem ingatag. --

.....

Palisznya:

Hohó! Uram! hát e csekély dolog,
 A' nép szeszélye, olly mélyen zavar?
 A' nép, e' nemgondolkozó tömeg
 Mely dolgaimnak szolgálköze,
 Melly úgy forog, miképp forgattatik;
 Ezt eltapodnom egy lépés elég.
 Zúghatnak ők, mint nyil, ha nincs mihöz
 Útódniök, nyomtalan zúgnak el.

Szorog:

A' néptömeg: erőműv, azt hiszed?
 De tudd meg, a művész ott, fenn lakik!
 (I. felv. 1. jel.)

Ez a „nép szava, isten szava” gondolatát pendítő intő szózat nyilván a reformkori nemességnek is szól.

A felkelők vezérei, Horváth és Palisznya továbbra sem törődnek a nép hangulatával — vesztöket majd ez okozza. A nép elfordul tőlük. A lázadók tábora felbomlik:

.....
 Zsigmond erős sereggel jó felénk,
 Kezében a győzelmi koszorú. —
 Vagy hol vevé a' népet, melly nyomán
 Kiséri, a' sokat, tömérdeket;
 Ha jogtalannak érezné ügyét.
 (V. felv. 2. jel.)

Zsigmond „győzelmi koszorúja” a megbékélést hirdető alkotmányos királyság győzelmét, a végső kibontakozás reményét jelenti. De az írónak a zsarnokság ellen lázadókkal való együttérzése vitathatatlan. Ezzel a problémával néz szembe a dráma során. Elítéli a szélsőségeket, a brutális erőszakot, embertelenséget. De a zsarnokság ellen való lázadás kötelesség, az emberi méltóság parancsa. A zsarnokság ellen való kitörések félreérthetetlenül a maga korához szólnak:

Mennydörögnek Budáról a parancsok
 Nem nyughatunk, nem! ránk ez a' panasz,

Mi csak hajoljunk porba és igába,
Nekünk szavunk se hallják a' közügyben;

.....

Imádjuk a' zsarnokkényt, melyllyl tudónknek
Megmérgezi a' lehetetet.

(I. felv. 1. jel.)

A rendi előjogokért fellépő oligarcha Horváth dinamikus kitörésének szinte republikánus csengése van:

Ki dönti el nekem,
Hol a hon? És mi az? Mi semmi nép
Vagyunk? Szivemben él az én hazám,
Nem a' jeges Kárpát' árnyékiban,
Nem a' király körül, kin vérszopó
Tanácsosok meghizva függenek.

Túrtünk a' meddig túrnunk lehetett.
Vagy nincs igazság, és vakon forog
A' sors', az önkény zörgő kereke,
Elzúzza a' belékapót? s mi semmi
Nép itten? — Ugy nemzet mint ők amott. —

(V. fel. 9. jel.)

A lázadásnak ilyenfajta felfogása lényegesen eltér a feltételezhető történelmi forrásoktól, valamint a témának többi korabeli feldolgozásától. Így például Vörösmarty *Zsigmond* című színművében Horváthot merő hatalomvágy és egyéni bosszú fűti. Visszataszító egyéniség; fékezhetetlen indulatainak rabja, aki a szerelemben sem riad vissza aljas eszközöktől.

Erdélyi — ezzel szemben — a történelmi hűség megsértése nélküli olyan drámai hőssé alakítja Horváthot, akinek végletessége elborzaszt, mégis bámulattal követjük sorsát, amint az elbukott felkelés magáramaradt vezére, a szabadságeszme mártírjának öntudatával vállalja a bukást, töretlenül járja végig a jelleméből fakadó maga választotta utat. Szenvedélyektől elvakított ember, de egyenes, férfias jellem. Magában hordja végzetét. Ezért tud igazi drámai hőssé válni.²⁶

²⁶ A dráma kritériuma Hevesi Sándor szerint nem az emberi tett, hanem az emberi krízis. „A krízis az a pont amelyen az egyéni akarat végzetté érlelődik, . . .” Majd így folytatja: „A karakter is sors, mondták a görögök, s igazuk volt; a sors is karakter, mondta Shakespeare, s neki is igaza volt.” HEVESI S.: *A drámatrús iskolája*. Bp. 1961. 51.

A dráma elején a lábbal tiport alkotmányos szabadság védelmében indítja el a jogos harcot:

Ne várj igazságot, de védjed azt! —
 Azt mondom, és nem is csalódom én;
 A' nemzet ok, mert gyáva, szivtelen,
 Ha egykor a' nyakára zsarnok ül.
 (I. felv. 1. jel.)

Az utolsó felvonásban viszont már egyértelműen kirajzolódik a kibontakozás útját álló tragikus karakter.

Gara:
 A' hon és a' király nevében
 üdv, béke.

Horváth:
 Én királyt nem ösmerek

Gara:
 A' királyi nőket
 A' hon kívánja fenséges foglyait,
 Békét ajánl, s nyugalmat békéért,
 Uram, ha honfivért kimélni vágyol,
 'S a' nemzetet vonagló életet
 Felgondolod, lehetetlen ellene
 Csak szólnod is!

(Horváth elutasítja, Szorog inti, hogy rabláncra jut.)

Horváth:
 Méltatlanul jutok.
 Azonban e' kardot ki nem veszi
 Ember kezemből, és magam felé
 Fordított inkább, rab mégsem leszek.

Szorog:
 De célt nem érsz.

Horváth:

Ér a' ki megmarad.
 Engem csak a' nagy gondolat vezet;
 Maradjon egy százból, de szabadon,
 Temesse a' többit halál pora,
 Vérökben a' szabadság feltenyész. (cl)
 (V. felv. 9. jcl.)

A dráma végső jelenetében Horváth utolsó hívével, Palisznyával mondatja ki az író a végső konklúziót a lázadás jogos — kötelező — voltáról.

Utolsó jelenés

Erzsébet:

Könyör! Nagyságos úr!
 Ne hagyj el irgalmak istene!
 (Máriát mentőleg)
 Ő nem bűnös mintegy ma született,
 Ártatlan ő, kegyelmezz meg neki. —

Horváth (Megcsendesülten)

Gondoltam egy halotti éneket:
 Megért a bűn, eljött az aratás.
 (Erzsébetet átszúrja. Mária eszméletlen)

Palisznya:

Igy járjon a' zsarnok míg él magyar (cl mind)
 Erzsébet (halálkín közt)
 Ah! még — szerettem — volna élni — én!

(A győző sereg élén Gara. Elszörnyednek)
 (A kárpit leesik)

A lázadás szükségszerű volt, de az bukása is.

A királygyilkosság jogosultságára vonatkozóan Erdélyi még egyértelműbb választ ad, mint példaképe, a *Bánk bán*. Horváth nem omlik össze a tragédia végén, mint Bánk, hanem felemelt fővel vállalja tettét. A *Bánk bán* megírása óta eltelt húsz esztendő alatt tovább folytatódott a magyar társadalomban az az erjedés, amelyre Katona

zseniálisan ráérezett és a monarchikus kötöttségek azóta gyengültek. Talán e gondolatok miatt sem került színpadra Erdélyi színműve 1838-ban. Valóban tartott is a cenzúrától.²⁷

A tarenti herceg alakja

Nem tartjuk feladatunknak, hogy e tanulmány keretei között behatóbban kitérjünk Erdélyi világnézetének problémáira az adott időszakban, csupán egy érdekesebb mozzanatra szeretnénk utalni. A drámának ugyanis mint jeleztük kéziratban két változata maradt fenn. És a másodikban végrehajtott jelentős módosításokat maga Erdélyi is lényegesnek tartotta.²⁸ Így például az első változatban Gara nádor meggyőző érvekkel támasztja alá a központi hatalom fontosságát:

Horváth akar királyt, mint én, de mást.

.....

Midőn magának új királyt kíván

Gyengíti a' magyar testületet

Ösmeretlen jövevény prédájául.

Nincs semmi ügy, kérdésben csak, személy,

Saját személyed. Ők lakoljanak.

(II. felv. I. jel.)

A második változatban ez a gondolat kimaradt. Ami pedig azért lényeges, mert a dráma eszmei-dramaturgiai kulcskérdése, hogy Horváthék harcában „Ügy”-ről vagy pusztán személyi hatalmi harcról, átkos trónviszályról van-e szó.

A második változatban tehát hangsúlyosabbá vált a lázadók ügyének igazolása. De ugyanakkor az író kételyei is jelen vannak a zenedülés ábrázolásában. Horváth és hívei azt vallják, hogy az alkotmányos jogok védelméért szállnak harcba és Zsigmond helyébe jobb királyt keresnek a trónra. De a felkelés céljának tisztaságát – vagy legalábbis végső eredményét – ugyancsak kétségessé teszi az, hogy a királynak kiszemelt tarenti herceg személyében jellemtelen intrikusról van szó, akinek Zsigmonddal való szembeállítására nem lehet igazán nemzeti érdek, hanem csak az oligarchák hatalmi törekvéseinek kifejezése. A témát feldolgozó többi drámában nem szerepel ez a trónkövetelő. Ott Károly kiskorú fia számára akarja biztosítani a nápolyi párt a trónt. A tarenti alakját tehát csak Erdélyi komponálta

²⁷ L. korábban idézett levelét: ... „kiállja-e továbbra is a cenzurát...” stb. (14. sz. jegyzet.)

²⁸ CSORBA Z.: i. m. 663. X. (A levelet a 9. sz. jegyzetben ismertettük.)

a cselekménybe, és talán nem véletlenül alkotta ilyen kiábrándító ellenpontként a haza üdvéért kardot rántó főnemesek mellé. Erdélyi a zsarnokság kiváltotta lázadást elkerülhetetlennek tartja, de kételyei vannak, hogy vajon a felkelés győzelme esetén várható-e üdvös változás.

Ezt látszik jelezni Erzsébetnek már említett mondatain kívül a tarenti herceg szerepeltetése is.

A dráma cselekményének egyébként (és ebben egyetértünk Gulyás Józseffel) van néhány zavaros momentuma. Ilyen például éppen a tarenti herceg és az özvegy királyné között kialakult szükségtelen cpizód is, noha ez máskülönben jól szerkesztett, hatásos jelenetek forrása.

Erzsébet és Mária

Erzsébet a színmű leggazdagabban árnyalt jelleme. Kétségtelen sok példakép állt az író rendelkezésére: Gertrudis, a *Stuart Mária* Erzsébet királynője és Shakespeare királynői alakjai; de ihlető lehetett maga a történelmi forrás, Fessler is, aki szerint a hajdani híres szépasszony és leányainak varázsa több ízben is leszerelte ellenfeleiket.²⁹ Erdélyi a történelmi alakot remekbe szabott izgalmas színpadi egyéniséggé formálta: féktelen hatalomvágy és kevélység, brutális kíméletlenség ötvöződik személyében, a kölykét védő anyatigris elszántságával. Alantas női fondorlatai és hiúsága visszataszító, ugyanakkor bámolatba ejtő a királynői nagyság, amellyel a rabság, megaláztatás perceiben is fensőséges marad az elvadult férfiak közepette. A börtön és a kínzás nem töri meg az erős lelkű asszonyt. Magára maradása és méltatlanságának felismerése okozza erkölcsi összeomlását. Találón illik rá Egressy jellemzése: Mindvégig „szükségképpen mozgó, belső és külsőleg cselekvő ember”. — Barbár kor gyermeke, akinek pusztulnia kell egy tisztultabb kor küszöbén.

Amikor a dráma elején megismerjük, a körülötte tomboló feudális anarchia megfélékezésével viaskodik. Komár szavaira:

Kincstári birtokidnak tisztjei
Tágultan érzik régi féköket,
Horváthnak, és adószedőinek
Zsákmányt fizetnek. A' kolomposok
Királyjogot bitorlanak mindenütt.

²⁹ i. m.

Erzsébet felszisszen:

Hallatlan ez! nevem gyalázva van,
A' pártütőknek vére mossa le
E lángoló gyalázatot!

(II. fel. 2. jel.)

Másutt a zsarnok tömör jellemzése szinte a Walesi bárdok „néma tartományát” vetíti elénk:

Pusztán, de békésen maradjanak
Országaim, mit ér a' nép' soka,
Ha féktelen, 's hódolni nemtudó.

(II. felv. 1. jel.)

De a rabságban emberivé és valóban királynőivé magasztosul. Amikor szeretné megmenteni gyermekét a rá váró szörnyű sors elől, a dráma az emelkedettebb dikció és a jellemfestés tragikai magaslataira jut el:

Oh lenne karjaimban olly erő
Lehajtanám a' csillagos eget,
Hogy menne át a' boldogok közé
Vagy fölszakasztván a' föld rétegét,
Sirjába rejténém a' sors elől.

(III. felv. 1. jel.)

Úgyszintén amikor Mária megtörtén térdre akar esni rabtartói előtt és Erzsébet visszatartja a végső megaláztatástól:

Ezt nem teheted előttem Mária!
Kelj fel, te földi istenné levél,
Király vagy és térdelsz jobbágy előtt.

(felrántja)

(III. felv. 6. jel.)

Erzsébet Horváth méltó ellenfele. A dráma egyik csúcspontja, amikor szemtől szembe kerülve egymással, erkölcsi fegyverekkel csapnak össze:

Horváth:

Ne vélje hát
Késő világ, utódi nemzedék
Hogy kényszerítve és embertelen
Bántam királynékkal.

Erzsébet:

E bünt uram!
Nincs áradat rólad lemosható.
Nézz vissza és az emlék' tükörében
Elszörnyedsz magadtól . . .

(IV. felv. 2. jel.)

Leánya, Mária, a humánus nevében lázad a körötte zajló ember-
telenség ellen. Még apja emléke is fellázad, amiért őt érzelmei el-
fojtására és Zsigmonddal való házasságára kényszerítette:

Lelkem' ne bántsd Zsigmond' emlékével, —
Átkozd Atyámat.

(II. fel. 4. jel.)

Mária megkísérelné a lehetetlent, hogy ordasok között tiszta
eszközökkel uralkodjon. Trónbeszédének hitvallása:

A' hon' szabadságát védelmezem,
Jézus' hitét vallom, másokkal is
Megtartatom. Csak törvény és igazság
Leend vezérem, mindig és örökké.

(II. felv. 1. jel.)

Milyen reálishan színszerű anya és leánya — két világ — össze-
csapása:

Mária:

Oh békítsd ki hát
A' pártot és nyugtasd meg a hazát.

.....

Sejtések kinoznak;
Még visszajőnek a nehéz idők.

Erzsébet válasza szinte népiesen nyers hangvételű:

Hallgass anyádra! vagy sirjak veled?

(II. felv. 4. jel.)

De vajon járható volt-e akkor a Mária által javasolt békés út? Komárnak Máriához intézett szavai kételyt ébresztenek:

..... a' te sorsod

Nem rajtad áll. —

Te, és anyád a' sors' kezében egy pár

Kövecske vagytok pártos emberek'

Játékaul.

(II. felv. 3. jel.)

Mégis a békés kibontakozás reményével zárul a dráma. Az erőszak nem vezet célhoz, csak újabb rémségek lavináját indítja el.

A két királyné és ellenfelük, Horváth, sokrétűen összetett jellemével szemben a többi szereplő inkább jól megformált típus, mint különösképpen egyéni jellem. A cselszövő Komár jellegzetesen romantikus, titokzatos, intrikus színpadi sablon. Az ifjú Gara, a nemes jellemű ifjú dalia típusa. Mária méltó párja. Tiszta szerelmük külön tragikuma még, hogy az őket elválasztó rangkülönbségen kívül a trónviszályok aljas intrikái közepette a hős ifjú akaratlanul is gyilkosságba sodródik Mária becsületének védelmében.

★

Erdélyi János történelmi drámája jelen lehetőségeinket meghaladó beható elemzést érdemelne. De talán sikerült így is bizonyítanunk, hogy eddig méltatlanul merült feledésbe, és gyengéivel egyetemben a reformkor pozitív szellemi áramlatainak becses alkotása, amelynek ott a helye drámatörténetünk kevés megőrzendő értéke, de talán még színpadon játszható drámáink között is.

Igazágtalannak tartjuk Gulyás József ítéletét, aki szerint a mű túlzottan romantikus, meséje sovány, cselekvénye nem egységes. Úgy látja, hogy van egy pár szép helye, egy pár nemes vonása személyeinek, „... szép a nyelve, lüktetők a jambusai, de nem színpadra való alkotás... esztétikai értéke csekély, mindössze irodalomtörténeti értékkel bír”.³⁰ Ehhez megidézi drámatörténetírásunk egyik tekintélyét Bayer Józsefet is, akinek a húsz évvel későbben írt *Velencei hölgyről* formált elítélő véleményét vetíti vissza Erdélyi

³⁰ i. m.

korábbi drámaira is.³¹ Gulyás József végül is az esztéta Erdélyi szavai-
val temeti el végképp Erdélyi Jánost, a drámaíró: „Nekünk adott a
sors néhány költőt, kik jól írtak egyebet, de drámákat igen rosszul . . .
Ítéletem szerint jobb lette volna reájok kimondani, egyenesen, szí-
gorúan, hogy rossz drámát írtak, mint hamis ítélettel takargatni
gyengéjüket.”³²

Ez a hatásos idézet azonban nagyon is visszájára fordult Erdélyi
János esetében, mert a „hamis ítélet” éppen ellenkező előjellel, drá-
mája értékének lebecsülésével vált irodalmi köztudattá — éspedig
éppen Gulyás tanulmánya révén — félvészázada. Ideje volt revízió
alá vennünk.

Talán sikerült meggyőznünk az olvasót arról is, hogy Erdélyi
János a reformkori irodalom egyik szellemi vezére, az európai szintű
gondolkodó valódi drámaírói vénával is rendelkezett.

Akaratlanul is felvetődik a kérdés, miként lehetséges hogy a későbbi
színházigazgató (1848–49-ben a Nemzeti Színház igazgatója)
és ismert dramaturg első ifjúkori drámáját ő maga és a későbbi iro-
dalomtörténetírók sem méltatta publikálásra, színpadi bemutatásra.

Ebben nyilván több körülmény játszhatott közre, de mindenképpen
elgondolkoztató, hogy Erdélyi drámaírói tevékenysége szokatlan,
mondhatnánk rendhagyó fejlődésvonalat mutat. Jeles drámaíróink
— természetesen kivételektől eltekintve — többnyire néhány zsenge
kísérlet után alkották meg legjobb drámájukat. E megszokott sablon
felszínes alkalmazása vezette, mint láttuk Gulyás Józsefet az alapján
elhízázott értékeléshez, amikor önmagának ellentmondva egy későbbi
mű gyengéit vetíti vissza a korábbi sokkalta becsebb alkotásra
is.

Erdélyinél a fejlődés nem a kezdeti zsenge kísérletektől a későbbi
kiteljesedésig vezet, hanem tehetsége meglepő módon éppen első
drámájában robbant ki legerőteljesebben. Második (valószínűleg
három esztendővel később, 1840-ben írott) drámája figyelemre méltó
értékei mellett is erőben alatta marad az elsőnek; ezután közel tizenöt
esztendő — színműfordításokkal megtört — szünet után írja meg
utolsó, a két előzőtől teljesen távoleső, jelentéktelen színművét.

Nem tartjuk feladatunknak és e tanulmány kereteit meghaladná
annak pontos felderítése, mi okozhatta, hogy Erdélyi drámaírói
pályája ilyen dinamikus, ígéretes indulás után végső soron torzó
maradt, és tehetsége legmagasabbra első művében szökött fel. Nincs
még átfogó életrajzi monográfiánk, amely Erdélyi pályájának egyes
szálait összefogva lehetővé tenné a végső következtetés levonását.
Csupán néhány gondolattal szeretném megközelíteni e probléma
későbbi megválaszolását. Erdélyi János egyéni életének alakulása,

³¹ i. m.

³² i. m.

valamint a politikai és kulturális viszonyok összjátéka eredményezhette, hogy 1837-ben meredeken felfelé ívelő pályája reményteli feszültségében, életének nagy fordulatát megelőző periódusában, a Pestre való költözés, az irodalmi életbe és a politikai cselekvésbe való aktív bekapcsolódás érlelődésének időszakában, a tettekre való készülődés és a vidéki elzárkózottság összetevői által halmozódott fel benne olyan robbanásra kész erő, amely megérlelhette e dráma születését. A kor parancsa volt, hogy e feszültség alkotó erői a dráma irányában kerestek megnyilatkozási formát. Perdöntő volt Erdélyi indulására Katona felfedezése és iránta fellángoló lelkesedése. Ennek mély, mondhatnánk, alkati rezonanciáira Erdélyi levelezésében és drámájában egyaránt utaltunk.

Katona példája — a történelmi hűség megsértése nélkül, a magyar történelem analógiáján keresztül szólni a kor legégetőbb problémáiról — mutatta az utat, amelyen a fiatal drámaíró elindulhatott, amikor a reformkor pezsgő politikai légkörében a Kazinczy Gábor körül szervezkedő „fiatal Magyarország” aktív tagjaként készül az irodalmi és politikai élet porondjára lépni. A politikai cselekvésbe vetett bizalom és a belső kételyek leküzdésének vívódása közepette, talán éppen e kételyekkel való szembenézés és leszámolás belső dinamizmusa robbantotta ki ezt a feszültséggel teli drámai alkotást.

Ezernyolcszázharminchét a politikai terror esztendeje. Erdélyinek és barátainak levelezéséből kitűnik, hogy valamennyien Wesselényinek és az országgyűlési ifjak percinek izgalmasában éltek, és szenvedélyesen osztoztak a retorziók által kiváltott országos felháborodásban. A fiatal írók cselekedni, hatni, eszméltetni akartak.

A kulturális állapotok is ösztönözték a dráma megszületését. Ebben az évben nyílik meg a Nemzeti Színház. Az írók most jobban, mint valaha, hazafiúi kötelességnek tekintik a nemzeti dráma megteremtését. Remény és lehetőség is van a színpadi előadásra, és erre az időre esik Egressyvel való barátságuk kezdete is.

Mindezen körülmények összejárásza teremthetett olyan lelki telítettséget, amelyben az író az arisztotelészi kritériumokat kielégítő drámai cselekményben tudta magából kiírni saját belső ellentéteit. Megtalálta drámája cselekménye számára azt a kiélezett történelmi helyzetet, amely a hőseket olyan általános érvényű erkölcsi döntések elé állítja, amelyek egyben saját korának égető, sorsdöntő problémái is. Éppen azért, hogy mélyen belülről átélve ragadta meg korának problémáit, sikerült a különös és tipikus olyan egységét megteremteni, amely az arisztotelészi törvényeknek megfelelően általánosabb érvénnyel az emberi és társadalmi lét egy alapproblémáját érinti.³³ Ezért ízig-vérig reformkori, de ma is élő a dráma problematikája.

³³ Vö. GAILLARD, OTTOFRITZ: *A dráma alaptörvényeiről* — Bp. 1961. Színháztudományi Intézet. (Korszerű Színház.)

Az alkotást nem koronázta siker. E tény körülményeit eddig nem sikerült pontosan felderítenem. Erdélyi második drámájának, a *Nápolyi Endrének* hasonló kudarcáról már pontos adataink vannak.³⁴ Ez volt-e oka annak, hogy kedvét veszítette és műveit nem adta ki, s hogy egy évtizedig nem írt újabb eredeti színművet? Könnyen lehet. Erre látszik utalni egyik megjegyzése: „Egy író megvallá, hogy én jó lyricus vagyok, de szerinte ez semmi, a dráma választja el, mondá, minő talentum. Talán ha Schiller, vagy éppen Shakespeare műveit meghaladnám, akkor ismét regényre, majd ismét másra utasítanának. Jobb szeretek kis dalt jól írni, mint ötfelvonásos drámát rosszat.”³⁵

Eltanácsolhatták tehát a drámaírástól. Pedig e levél írásakor (1838. november) még határozottan számított a darab közeli előadására: „Remélem a téli hónapok egyikében a *Két kirdlynét* is adhatják, csak meg ne akadjon Pálról Péterre jártában.” Sajnos alaposan elakadt, végképp . . . A sorozatos csalódás visszariaszthatta az író. Hiszen nem egy példa van rá, hogy a sikertelenség már csrájában elfojtotta nem egy tehetséges drámaírónk további kibontakozását. Gondoljunk Petőfire, aki *Zöld Marciját* a visszautasítás után sértődöttségében megsemmisítette, és Katona József sem viselte el remekműve sikertelenségét, felhagyott a drámaírással.

Lehet, hogy Erdélyinél is hasonló történhetett. Az irodalmi élet középpontjába került hírneves író és szerkesztő önkritikusan visszavonult egy olyan műfajtól, ahol csalódás és kudarc érte. Így azután a színpad iránti vonzódását és drámai tehetségét ma is érdekes dramaturgiai írásaiban és aktív színigazgatói tevékenységében élte ki. Ma már mindenképpen csak fájjalhatjuk, hogy Erdélyi János drámája nem tudott átesni a színpadi előadás tűzkeresztségén, ami által írója mesterségbeli tapasztalatokkal gazdagodva és további alkotásokra serkentve talán még kiforrottabb művekkel ajándékozhatta volna meg értékekben szűkölködő drámairodalmunkat.

Ha Gulyás József fél évszázaddal ezelőtt, a nagy esztéta Erdélyi tulajdoni szavaival ítélte el Erdélyit, a drámaíró, akkor engedessék meg, hogy mi most egy másik — közismertté vált — időtálló gondolatával rehabilitáljuk őt: „Minden múltnak, minden jövőnek jelen a rájánja, az az írjunk múltból, írjunk jövőből drámai művet, alakjain, jelenetein meg kell látszania a mai kor szívének, ízének, . . . az igazi nemzeti költő minden éghajlatot meghódít ősei nyelvének, minden jellemet megszíneez hazaiságával.”³⁶

Nem foglалhatnánk össze találóbban műve méltatását.

PÓR ANNA

³⁴ L. 17. sz. jegyzetet.

³⁵ E. J. — K. G.-nak Pest, 1838. november 2. (CSORBA Z.: i. m. 663. X.)

³⁶ ERDÉLYI J.: *A színi hatásról*. E. J. Válogatott művei. Bp. 1961. 230.